

جایگاه آب و بایسته های آن در فرهنگ قرآنی - اسلامی

فاطمه عرب احمدی^۱

جمشید معصومی^۲

چکیده:

آب مظهر زلالی و طراوت ، دلیل حیات و زندگی است که ادامه ی حیات تمامی موجودات تنها با وجود آن امکان پذیر است. آب صرفا ماده ی آشامیدنی نیست بلکه از عناصر اصلی شکل گیری تمدن و شکوفایی آن بشمار می آید. خداوند آب را به عنوان یکی از آیات بزرگ خویش می شناساند که انسان با تفکر در آن می تواند به آفریدگاری او برسد بلکه در آیاتی نیز بر انسان منت می گذارد که وی را با آب گوارا سیراب می کند. کلام الهی در عین سادگی معنایی بسیار عمیق و راهگشا دارد و انسان را به سوی حقیقتی بنیادی رهنمون می سازد.

این مقاله برآن است تا در حد توان، به بررسی نقشهای این جلوه ی لطف خداوندی از نگاه قرآنی بپردازد تا ضمن شناساندن آن ، توجه را به اهمیت و جایگاه این نعمت الهی بیشتر معطوف نماید. حیات آفرینی، طهور (عامل پاکیزگی) ، مایه ی تفکر آدمی، وسیله نعمت و یا عذاب الهی، عامل شکوفایی تمدن بشری ، اهمیت چرخه ی آب از جمله رئوس کلی مباحث قرآنی درباره ی اهمیت و جایگاه آب در آفرینش می باشد. با توجه به شرایط بحرانی مصرف آب در ایران ، نیاز جدی برای ترویج اصول مصرفی اسلامی منطبق با فرهنگ عمومی مردم احساس می شود. بازخوانی و بازگویی آموزه های اسلامی چون قناعت، پرهیز از اسراف، میانه روی و اعتدال می تواند منجر به برداشتن گامهایی موثر در زمینه ی مصرف صحیح آب و توسعه پایدار گردد.

واژگان کلیدی: آب، قرآن، حیات، اعتدال، قناعت، اسراف

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، باشگاه پژوهشگران جوان

۱arabahmadi@gmail.com

۲. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی

مقدمه

بحران های زیست محیطی بالاخص بحران منابع آبی، چالش قرن حاضر است و ضرورت پرداختن به مسایل زیستی برکسی پوشیده نیست. آموزه های دینی بدلیل اینکه باوجدان افراد سروکار دارند ، از هزاران قانون و مقررات اثربخش تر می باشند. دستورهای دینی با وضع احکام، کمک به تغییر نگرش و در نهایت منجر به تولید هنجارهای مناسب برای جامعه بشری می گردند.

متن حاضر با توجه به اهمیت کم آبی و مصرف بی رویه آن در جامعه و ضرورت بکارگیری اندیشه های صحیح و ارائه راهکاری اسلامی – قرآنی در این باره شکل گرفته است. رویکرد این مقاله برآن است که ابتدا به اهمیت و جایگاه آب در قرآن کریم پرداخته و سپس به شناسایی نقش ها و اهمیت آن در آفرینش به ارائه راهکارها و اصول کلی الگوی مصرفی اسلامی ، به شیوه ی پژوهش کتابخانه ای می پردازد.

اهمیت آب در قرآن

کلمه ی آب " ماء " در قرآن کریم ۶۳ بار بطور مستقیم ذکر شده است و این آیات هریک به نوعی به بیان خواص، تاثیرات و نقش حیاتی آن در عالم هستی می پردازد. جالب آنکه این عدد برابر تعداد سالهای عمر پیامبر گرامی اسلام(ص) می باشد. همانطور که آب مایه حیات و زندگی مادی تمامی موجودات در جهان هستی است ، وجود نازنین پیامبر(ص) نیز از طرف قرآن رحمتی برای تمامی جهانیان می باشند. " وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ " (انبیا، ۱۰۷)

در حدود ۲۹۰ آیه از مجموع آیات قرآن کریم، یعنی بیش از ۴/۵ درصد از کل آیات، به نحوی به آب و مفاهیم مربوط به آن و نقش های متعدّد و ارزنده ای که در القاء حیات به مجموعه ی جهان هستی ایفا می کند، اشاره دارد. جالب این جاست که در اکثر قریب به اتفاق این آیات، خداوند پس از بیان آن که چگونه این اکسیر شگفت انگیز موجبات حیات را در عالم فراهم ساخته است، ابتدا انسان را به تفکر در قدرت و عظمت یگانه آفریننده ی این عنصر حیات بخش دعوت می نماید و سپس به اندیشیدن در این موضوع فرا می خواند که حیاتی که توسط این مایع اسرارآمیز در کالبد هستی دمیده شده است، عبث و بیهوده نیست و حیاتی جاویدان از پس این زندگی فانی در پیش است. بدین سان انسان را از سطحی نگری و ساده اندیشی در موضوع مرگ و حیات و بالطبع در همه ی مراحل زندگی باز می دارد. (خوروش-نریمانی، ۱۳۹۰)

واژه های قرآن کریم در باره آب و انواع مشتقات آن عبارتند از: برد(تگرگ)، سحاب(ابر)، غمام(ابر)، مزن(ابر) و به گفته برخی ادیبان ابر باران دار، غیث(باران)، مطر(باران)، نهر(آب جاری)، ینبوع(آب چشمه)، معصرات(گردبادی از آب دریا یا خاک زمین)، ثجاج(آب فرو ریزنده)، عین(چشمه)، ماء(آب) و شراب(نوشیدنی). (کیهان، ۱۳۸۸)

گروهی از واؤگان همان معانی کلمات بالا یا نزدیک به مضامین آنها هستند مانند خانواده های مطر ۱۵ بار؛ غیث و هم ریشه های آن ۶ بار؛ طل(باران سبک و کم) ۱ بار، وَذُقْ (باران مستمر و پی در پی) ۲ بار؛ صیب(ابر یا ابر باران زا) ۱ بار؛ ماء بیش از ۳۰ بار؛ سحاب ۶ بار؛ و مزن ۱ بار. (همان)

جایگاه و نقش آب در هستی از دیدگاه قرآن

با توجه به مطالب فوق ، می توان نگاه قرآن به آب و آثار حیاتی آن را به هفت عنوان کلی ذیل دسته بندی نمود.

۱- حیات آفرینی (منشا زندگی، منشا پیدایش)

قرآن کریم در آیات زیادی ریشه زندگی را هم در منشأ و هم پیدایش از آب می داند. همچنین آغاز آفرینش انسان را از آب دانسته است. ((وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا)) ((و او است که از آب بشری آفرید.)) و در آیه ای دیگر نه تنها انسان، که مبدأ آفرینش هر جنبنده ای را آب معرفی کرده است: ((وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ))؛ ((و خدا است که هر جنبنده ای را [نخست] از آب

آفرید.) و در آیه ای دیگر، به صورت کلی تر، مبدأ آفرینش هر موجود زنده ای را آب می داند: ((وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ))؛ ((و هر چیز زنده ای را از آب پدید آوردیم.))

چنانچه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: ((كُلُّ شَيْءٍ حَيٍّ خُلِقَ مِنَ الْمَاءِ؛ [خداوند] همه چیز را از آب خلق کرد.)). آب نه تنها مایه آفرینش همه موجودات مادی است، بلکه عامل اساسی برای استمرار حیات آنها نیز هست؛ به طوری که امام صادق علیه السلام فرمود: ((زمین را قوامی نیست، مگر به آب)). (عرب احمدی، ۱۳۹۳، ۲۰)

در ضمن بررسی اجمالی نیز به آیاتی برمی خوریم که به اهمیت آب در پرورش انواع و اقسام گیاهان و رویدنی ها (انعام/۹۹) در روی زمین که سبب رزق و روزی سایر جانداران است و نیز سبب سرسبزی و خرمی زمین می گردند (حج/۶۳) می پردازد. دسته ای از آیات آفرینش همه ی جان داران را از آب (انبیا/۳۰) و تعدادی آفرینش انسان به طور خاص را از آب می داند (طارق/۶) و بالاخره پاره ای از آیات پا را فراتر نهاده، استقرار عرش خداوند و مجموعه ی جهان هستی را بر آب می شمرد. (هود/۷) (خوروش-نرمانی، ۱۳۹۰)

۲- عامل پاکیزگی (طهور)

از دیگر فواید ارزشمند آب، پاکی و پاک کنندگی است. بر این اساس، در آموزه های اسلامی علاوه بر ذکر نقش حیاتی آب بر موجودات زنده، از آن به عنوان ((طهور)) یاد شده است: قرآن کریم می فرماید: ((وَيُنزِلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لِيُطَهِّرَكُمْ بِهِ))؛ ((و از آسمان بارانی بر شما فرو می فرستد تا شما را با آن پاک گرداند.)) و در آیه ای دیگر می فرماید: ((وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا))؛ ((ما آب پاک و پاک کننده را از آسمان فرو فرستادیم.))

به هر حال، آب مظهر پاکیزگی و پاک کننده زشتیها و آلودگیها و نویدبخش سلامت و بهزیستی انسان و محیط زیست او می باشد. در روایات نیز از آن به ((طهور)) تعبیر شده است: ((فَالْمَاءُ طَهُورٌ لِكُلِّ شَيْءٍ)). (عرب احمدی، ۱۳۹۳، ۲۱)

امام صادق علیه السلام در باره شستشوی لباس و نقش آن در زدودن اندوه و شرط راه یافتن به حریم مقدسات دینی مانند نماز می فرماید: ((عَسَلُ الثِّيَابِ يُدْهِبُ الْهَمَّ وَالْحَزْنَ وَهُوَ طَهُورٌ لِلصَّلَاةِ؛ شستشوی لباسها، غم و اندوه را برطرف می سازد و موجب دستیابی به طهارت برای نماز است.)) (فیروزی، ۱۳۸۸)

اثربخشی آب به آثار ظاهری محدود نمی گردد. در روایات نگاه به آب جاری توصیه شده و آن را سبب جلای چشم و افزودن روشنایی آن دانسته اند؛ امام کاظم علیه السلام فرمود: ((ثَلَاثٌ يَجْلِيْنَ الْبَصَرَ النَّظْرُ إِلَى الْخَضْرَاءِ وَالنَّظْرُ إِلَى الْمَاءِ الْجَارِيِ وَالنَّظْرُ إِلَى الْوَجْهِ الْحَسَنِ؛ سه چیز چشم را جلا و روشنایی می دهد: نگاه به سبزه [و چمن]، نگاه به آب جاری و نگاه به چهره نیکو [و زیبا]). (همان)

۳- مایه ی تفکر آدمی

خداوند متعال در سوره واقعه آیات ۶۸-۷۰ اینگونه می فرماید: "آیا به آبی که می نوشید، اندیشیده اید؟" (أَفَرَأَيْتُمُ الْمَاءَ الَّذِي تَشْرَبُونَ). «آیا شما آن را از ابر نازل می کنید؟ یا ما نازل می کنیم؟» (أَأَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنزِلُونَ). این آیات، وجدان انسانها را در برابر یک سلسله سؤالهایی قرار می دهد و از آنها اقرار می گیرد و در واقع می گوید: آیا درباره این آبی که مایه حیات شما است، و پیوسته آن را می نوشید، هرگز فکر کرده اید؟

چه کسی، به آفتاب فرمان می دهد بر صفحه اقیانوسها بتابد؟ و از میان آبهای شور و تلخ تنها ذرات آب خالص، شیرین و پاک از هر گونه آلودگی را جدا ساخته، و به صورت بخار، به آسمان بفرستد؟

چه کسی، به این بخارات دستور می دهد، دست به دست هم دهند و فشرده شوند، و قطعات ابرهای باران را تشکیل دهند؟

چه کسی، دستور حرکت به بادهای، و جابجا کردن قطعات ابرها، و فرستادن آنها را بر فراز زمینهای خشک و مرده می دهد؟

چه کسی، به طبقات بالای هوا این خاصیت را بخشیده که، به هنگام سرد شدن، توانائی جذب بخار را از دست دهد، و در نتیجه، بخارات موجود به صورت قطرات باران، نرم و ملایم، آهسته و پی در پی، بر زمینها فرود آیند؟

اگر یکسال خورشید اعتصاب کند، بادهای از حرکت بایستند، قطعات بالای جو، بخارات را مصرانه در خود نگهدارند، و آسمان بر زمین بخیل گردد، آنچنان که زرع و نخیل لب تر نکنند، همه شما از تشنگی هلاک می شوید، و حیوانات و باغها و زراعتهای شما می خشکد.

کسی که این قدرت را دارد که با وسایلی این چنین ساده، آنچنان برکاتی برای شما فراهم سازد، آیا قادر بر احیای مردگان نیست؟ این خود یک نوع احیای مردگان است، احیای زمینهای مرده که، هم نشانه توحید و عظمت خدا است، و هم دلیل بر رستاخیز و معاد.

تا سرانجام در آیه می افزاید: «اگر بخواهیم این آب گوارا و شیرین را به صورت تلخ و شور قرار می دهیم» (لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أُجَاجًا). «پس چرا شکر این نعمت بزرگ را بجا نمی آورید؟» (فَلَوْ لَا تَشْكُرُونَ).

۴- آب نعمتی جاودان یا عذابی دردناک

در آیاتی از قرآن این عنصر لطیف، نعمتی جاودان و بهشتی و یا عذابی دردناک قلمداد شده است. در آخرت نهرهایی از آب صاف و خالص که بد بو نشده، جزء اولین نعمت هایی است که در باغ های بهشت به پرهیزگاران و صالحین وعده داده شده است. (محمد/۱۵) این در حالی است که ظالمان دروغ پرداز بدکردار در دوزخ، با آب هایی چرکین و متعفن و آن چنان جوشان و سوزان که همچون مس گداخته صورت های شان را بریان می کند (کهف/۲۹) و اندرون شان را از هم متلاشی می سازد (محمد/۱۵)، پذیرایی می شوند. (خورش-نریمانی، ۱۳۹۰)

در آیاتی دیگر، آب می تواند به فرمان پروردگار گهواره ای امن برای نجات پیامبری چون موسی(ع) باشد، می تواند به نمادی از خشم و عذاب بدل شده، طبق سنت خداوندی وسیله ی هلاکت ظالمان و بدکارانی چون قوم نوح و آل فرعون (قمر/۱۱و۱۲، اعراف/۱۳۶) را فراهم آورد. اما غفران بی انتهای خداوندی سبب گشته است تا هیچ گاه راه توبه و بازگشت به روی بندگان عاصی بسته نگردد و به آنان وعده داده است: چنان چه توبه نمایند و تبه کارانه روی برمگردانند و از پروردگار خویش طلب آمرزش نمایند، باران رحمتش را از آسمان پی در پی برای آن ها فرو فرستد و آن را سبب نیرو و امداد آنان گرداند و برایشان از آن، باغ ها و نهرها پدید آورد (نوح/۱۱ و هود/۵۲) و چنان چه بعد از این ایمان، همچنان در راه آن ایستادگی و استقامت ورزند، با آب فراوان سیراب شان سازد (جن/۱۶) و برکات معنوی و فزونی ارزاق مادی و وفور نعمت و آبادانی را شامل حال آنان نماید. (همان)

۵- عامل شکوفایی تمدن (مدیریت آب)

آب مایه قدرت است. از این روست که قرآن در آیه ۶ سوره انعام و نیز آیه ۵۲ سوره هود به آب به عنوان عامل مکنت و ازدیاد قوت و قدرت اشاره می‌کند. خداوند در آیات ۲۴ سوره یونس و ۱۰ سوره نحل و ۵۳ و ۵۴ سوره طه و هم چنین ۴۸ و ۴۹ سوره فرقان و ۲۷ سوره سجده به نقش آب در دامداری توجه می‌دهد تا مردمان را برای افزایش دام و ثروت به حفظ و مدیریت آب تشویق و ترغیب نماید.

مدیریت آب در آیات قرآنی آن چنان مهم و اساسی در زندگی بشر به ویژه در حوزه تمدنی و شکوفایی و دست یابی به مکنت و قدرت و آسایش و آرامش عمومی دانسته شده است که افزون بر ترغیب بشر به سدسازی برای مهار آب های سطحی، بیان می‌دارد که چگونه شکسته شدن سد مارب در سرزمین سبا و دولت پر قدرت یمنی آن موجب شده است که تمدن بزرگ و با اهمیتی به سرعت نابود و از صحنه روزگار بیرون رود. (کیهان، ۱۳۸۸)

خداوند در این آیات بیان می‌کند که چگونه سد مارب موجب شده بود تا آب ها در پشت آن جمع شود و کشاورزی و دامداری مردمان سبا رشد و شکوفایی یابد و تمدنی عظیم در کنار آن پدید آید ولی از آن جایی که آنان راه گناه و بی تقوایی را در پیش گرفتند و به جان هم افتادند گرفتار سیل و باران های سهمگین و مخربی شده و تمدن ایشان با شکسته شدن سد از بین رفت و در سرزمین ایشان جز گیاهان تلخ و کمی سدر رشد و نمو نیافت. این در حالی بود که با بهره گیری و مدیریت درست آبهای سطحی گردآوری شده پشت سد توانسته بودند بهشتی در کناره آن ایجاد کنند و باغ ها و بوستان های عظیم بیافرینند که موجبات رشد تمدن آنان را فراهم آورده بود. (همان)

۶- اهمیت چرخه ی آب

منابع آب موجود در جهان، همچون دریاها، اقیانوس ها، چشمه ها و رودها که همواره یکی از مباحث مهم در مطالعات زمین شناسی و علوم وابسته به آن بوده و هست، در قرآن کریم نیز از جایگاه مهمی برخوردارند. (۱۲۳ مورد) و شگفتی ها و منافع هر کدام برای زیست بشر به نحو شایسته ای در این آیات بازگو شده است.

آب در طبیعت دائماً در حال گردش است و پیوسته بین اقیانوسها، هوا و خشکی ها مبادله می شود. مسیر گردش آب در طبیعت را اصطلاحاً چرخه آب شناسی یا به طور ساده، چرخه آب می خوانند. این چرخه، آغاز و پایانی ندارد و در آن فرآیندهای بسیاری به طور پیوسته روی می دهند. انرژی خورشید، نیروی محرکه ی چرخه ی آب می باشد.

آب اقیانوس و خشکیها که در معرض تابشهای خورشیدی قرار دارد، به طور پیوسته تبخیر می شود. شدت تبخیر از سطح اقیانوسها چنان است که در هر ۲۶۵۰ سال یکبار تمام حجم آب اقیانوسها تبخیر می شود. بخار آب حاصل از تبخیر آب اقیانوسها، به هوا منتقل می شود. بخار آب با بالا رفتن در هوا و تغییر شرایط، متراکم می شود و به شکل باران و برف یا به طور کلی «بارش» به سطح زمین برمی گردد. هوای زمین همواره دارای مقداری بخار آب است. هوا در هر لحظه حدود ۱۲۹۰۰ میلیارد متر مکعب آب دارد، اگر همه آب موجود در اتمسفر به صورت باران به زمین بریزد، پوششی به ضخامت حدود ۲۵ میلی متر در کل سطح کره زمین تشکیل می دهد. (دیگر منطقه خشکی نخواهیم داشت) قرآن در این زمینه می فرماید: «وما نازل کردیم از آسمان آب را به اندازه ای معین». (مؤمنون، ۱۸) (صابر مقدم، ۱۳۸۲)

بخشی از بارش نیز فرو رفتگیها و چاله های سطح زمین را پر می کند که این آبها نیز بعداً یا تبخیر می شوند یا به زمین فرو می روند. بخش مهمی از بارش نیز به زمین نفوذ می کند و در لایه های سطحی خاک نگهداری می شود. قسمتی از این آبهای نفوذی بر اثر حرکت موئینه ی آب به طرف بالا و رسیدن به سطح زمین تبخیر می شوند یا بر اثر «تعرق» به اتمسفر باز می گردند قسمت دیگری از آبهای نفوذی به اعماق زمین نفوذ می کند و به ذخایر آب زیر زمینی می پیوندد. آبهای زیر زمینی نیز با حرکت

آهسته خود در زیر زمین ممکن است، سرانجام به صورت چشمه در سطح زمین ظاهر می شوند و وارد رودخانه ها می گردند یا مستقیماً به دریاها می پیوندند. بخشی از آبهای زیر زمینی نیز به راههای مختلف از زیر زمین استخراج می شوند. این آیات شریفه در مورد همین مطلب است: «وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَاهُ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّا عَلَى ذَهَابٍ بِهِ لِقَادِرُونَ؛ و نازل کردیم از آسمان باران را به اندازه های معین و آنرا در زمین ساکن کردیم و ما بر نابود ساختن آن نیز قادریم». (سوره ی مؤمنون، آیه ی ۱۸). آیا ندیدی که همانا خداوند نازل کرد از آسمان آب را سپس پدید آورد چشمه هایی در زمین...». (زمر، ۲۱) "أَوْ لَمْ يَرَوْا إِنَّا نَسُوقُ السَّمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَأَنْفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ" آیا ندیدید که ما آب باران را به سوی زمینهای خشک و بی آب و گیاه می بریم تا حاصلی بروینیم که مردم و چهارپایان از آن بخورند. آیا پس از دید، بصیرت نمی گشایید؟ (سجده، ۳۷) (همان)

اصول کلی بهره وری و مصرف آب در اسلام

با توجه به شناخت اهمیت و جایگاه این ماده ی حیات بخش در هستی از دیدگاه قرآنی در مباحث فوق ، ضروریست به تناسب، اصولی برای حفظ و مصرف آن در جامعه تعریف گردد . بدیهی است هنگامی این اصول ضمانت اجرایی می گیرد که ناشی از شناخت و درک اهمیت و جایگاه آب در جهان آفرینش برهمگان روشن شود.

۱- پرهیز از اسراف ، دوری از وسواس

اسراف در لغت به معنای ولخرجی، بی اعتدالی و تجاوز از حد است. (معین، ۱۳۸۶، ۱۰۰). در اصطلاح عملی است خارج از حدود و موازین مشروع و معقول باشد . از این رو مصرف زمان و عمر، مال و... در مسیر نادرست اسراف نامیده می شود. امام علی (ع) در روایتی بدترین نوع مصرف را اسراف می دانند و در روایت دیگری می فرمایند: « وای بر اسرافکار، که (با اسراف) خود چقدر از صلاح خویش دور شد.» (طارمی، ۱۳۸۸)

پیامبر خدا - صلی الله علیه وآله - از هر گونه اسراف و تبذیر در تمام عرصه های زندگی و در بهره وری از همه چیز پرهیز می کرد، به ویژه از اسراف در منابع طبیعی. به عنوان نمونه از اسراف در آب دوری می کرد و آن را حرام می دانست، آن حضرت حتی از اسراف در آب وضو و در آب غسل به شدت نهی می کرد و می فرمود:

((در آینده گروهی از امت من خواهند آمد که یک مُد آب را برای وضو و یک مَن را برای غسل کم می شمارند، آنان بر خلاف سنت من عمل می کنند.)) (حسینی، ۱۳۸۵)

یکی از عوامل اسراف و زیاده روی، وسواس می باشد که متأسفانه گاهی افراد متدین و مذهبی نیز به آن مبتلا می شوند، این افراد با این که می دانند اسراف حرام است اما با وسوسه نفس، ناخواسته مرتکب اسراف می شوند. این صفت زشت یک بیماری روانی است که ریشه آن از القائات شیطان و نفس اماره می باشد که اگر درمان نشود، سبب هدر رفتن عمر، فرسوده شدن اعصاب، مخالفت با احکام دین و نابودی سرمایه های مادی می شود. در منطق اهل بیت علیهم السلام وسواسی به عنوان یک فکر و کار شیطانی معرفی شده و شدیداً مورد نهی قرار گرفته است.

پیامبر اکرم (ص) از جایی عبور می کردند، با سعد برخورد کردند که در حال وضو گرفتن بود، حضرت فرمود: ای سعد اسراف نکن، سعد پرسید ای رسول خدا آیا در وضو هم اسراف است، حضرت فرمود: "آری، اگر چه در کنار نهر جاری باشی". (صافی، ۱۳۸۵، ج ۳،

عبدالله بن سنان گوید: به امام صادق علیه السلام عرض کردم، شخصی است دچار وسواسی در وضو و نماز می باشد او مرد عاقلی است. اما مبتلا به این بیماری روانی است، حضرت فرمودند: چه عقلی برای اوست او از شیطان پیروی می کند. عرض کردم: چگونه؟ امام فرمود: از او بپرس این فکر او از کدام ناحیه می آید، او پاسخ خواهد داد، از ناحیه شیطان. (کلینی، ۱۴۱۱، ج ۱، ۳۷)

۲- ترغیب به صرفه جویی و میانه روی

از دیگر اصول مصرفی در اسلام صرفه جویی و اعتدال در مصرف است. این اصل در برابر اسراف و مصرف بی رویه قرار دارد. امام کاظم علیه السلام می فرماید: "من اقتصد و قنع بقیت علیه النعمه و من بذر و اسرف زالت عنه النعمه" هرکس که در زندگی اعتدال و قناعت را پیشه کند، نعمت بر او باقی می ماند و هر کس که تبذیر و اسراف کند، نعمت از او گرفته می شود (و فقیر می گردد). آن گاه که نعمت ها کاهش یابند و روحیه خودکفایی و قناعت و صرفه جویی از جامعه رخت بر بندد، فقر به آدمی روی آورد. به ناچار برای رفع نیازمندی های خود به دیگران وابسته خواهد شد و استقلال و شخصیت خویش را از دست خواهد داد. در حدیثی از پیامبر اکرم (ص) آمده است: «کسی که اقتصاد و اعتدال داشته باشد فقیر نمی شود». باید برحذر بود از روزی که اسراف و مصرف بی رویه امکانات زندگی موجب نیازمندی مردم مسلمان ایران به کفار گردد که آن گاه به تعبیر روایت دعای ما مستجاب نخواهد شد. (طارمی، ۱۳۸۸)

بنابراین از مهم ترین اصول مصرفی دین مبین اسلام میانه روی در مصرف و رعایت اعتدال است و اصلی ترین عنصر اعتدال مصرف در حد کفایت است. بر این اساس لازم است که مصرف معتدل و مناسب ترین الگوهای مصرف در هر چیزی معرفی گردد و مردم به رعایت این الگوهای ترغیب و تشویق شوند.

۳- ارائه الگوی مصرف و فرهنگ سازی

از راه های فرهنگ سازی در جامعه ارائه الگوهای مناسب و در دسترس برای جامعه می باشد. در مورد سیره مصرفی رسول اکرم (ص) آمده است که ایشان با یک «مد» آب (تقریباً ده سیر) وضو می گرفت و با یک «صاع» (تقریباً سه کیلوگرم) از آب غسل می کردند.

راوی می گوید: به ابو جعفر باقر (ع) و یا ابو عبد الله صادق (ع) گفتم: برای غسل جنابت چند پارچ آب کافی است، آن حضرت گفت: رسول خدا و همسرش با یک طشت آب، غسل می کردند که پنج پارچ آب ظرفیت داشت. شرح: رسول خدا صلوات الله و سلامه علیه پارچ آبی داشت که بیش از یک کیلوگرم ظرفیت داشت. آن پارچ را پر آب می کرد و وضو می گرفت و مقدار کمی از باقیمانده آن را می نوشید. طشت آبی داشت که پنج پارچ ظرفیت آن بود، آن طشت را پر آب می کردند و با همسرش دو نفری غسل می کردند. موقعی که رسول خدا به تنهائی غسل می کرد، فقط چهار پارچ آب در طشت می ریخت و با آن آب غسل می نمود. (کلینی، ۱۳۸۶، ج ۲، ۲۱)

با توجه به این که وضو و غسل از مهم ترین اعمال عبادی مسلمانان بوده و محدوده مصرفی آب بسیار ناچیز توصیه شده است. این در حالی است که، متأسفانه برخی مسلمانان برای اعمال عبادی بیشتر از حد متعارف آب مصرف می کنند.

روزی حسن بصری همراه امیرمؤمنان در کنار رود فرات قدم می زد، که تشنه شد و ظرفی را از آب پر کرد و مقداری از آن را خورد و بقیه را روی زمین ریخت. در این هنگام حضرت به او فرمود: «اسراف کردی؛ باید آب را روی آب یا در پای درختی یا گلی می ریختی». (جعفری، ۱۳۸۳، ۳۴)

در سیره بزرگان و فقها نیز این موارد جلوه گر می باشد به عنوان نمونه : دکتر حسن عارفی می گوید: امام خمینی (ره) وقتی وضو می گرفت، نمی گذاشت شیر آب باز باشد تا وضویشان تمام بشود. شیر آب را باز می کرد، به اندازه یک مشت آب برمی داشت و شیر را می بست. بعد دوباره اگر نیاز داشت، شیر آب را باز می کرد. (حضور، ۱۳۷۳)

۴- اهتمام به عمران و آبادانی

آب درون مایه ی اصلی آبادانی بشمار می آید . اسلام اهمیت ویژه ای به عمران و آبادانی منابع داده است و سفارشهایی که از پیشوایان معصوم - علیهم السلام - در خصوص آبادی زمین، زراعت و حفاظت و حمایت از آنها وارد شده بی شمار است که به عنوان نمونه به برخی اشاره می شود:

از علی - علیه السلام - نقل شده که آن حضرت فرمود:

((معاش و کسب روزی مردم در پنج چیز است: امارت، عمارت و آبادانی، تجارت، اجاره و صدقات ... و دلیل اهمیت آبادانی در این است که خداوند فرمود: "اوست که شما را از زمین آفرید، و آبادی او را به شما واگذاشت" و ما از کلام خدا در می یابیم که خداوند بندگانش را به آباد نمودن زمین دستور داده است، تا آنچه که از زمین به دست می آورند وسیله زندگی و حیات ایشان باشد.)) (مجلسی، ۱۴۰۴، ۴۷)

در حدیث دیگری از رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم - نهال کاری و حفر قنات از صدقات جاریه شمرده شده است:

((پنج گروه دارای صدقه جاریه اند که ثواب آن پیوسته در نامه عملشان ثبت می شود: کسی که نهالی بکارد؛ کسی که چاه آبی حفر کند؛ کسی که مسجدی برای خداوند بسازد؛ کسی که قرآنی بنویسد، و کسی که فرزند صالحی به یادگار بگذارد.)) (همان، ۹۷)

۵- نهی از آلودگی و فساد

اهتمام به نظافت و رعایت بهداشت یکی از مصادیق برجسته ((حفظ محیط زیست)) است. در اسلام رعایت بهداشت و نظافت و پرهیز از آلودگی از جایگاه برجسته ای برخوردار است. رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم - همواره امتش را با بیانههای مختلف به پاکیزگی ترغیب می نمود و می فرمود:

خودتان را با هر وسیله ای که می توانید پاکیزه کنید، زیرا خدای متعال اسلام را بر پایه پاکیزگی بنا کرده است و هرگز به بهشت نرود مگر کسی که پاکیزه باشد. (متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۶، ۳۷۱)

همانا خداوند، عابد پاکیزه را دوست دارد. (همان)

اهمیت ویژه اسلام به نظافت و پرهیز از آلودگی، حمایت روشن اسلام را از حفظ محیط زیست، و نیالودن آن می رساند.

بر همین اساس، در قرآن کریم، خداوند همان طور که حق بهره برداری از محیط زیست و طبیعت را برای انسان قرار داده، مسؤولیت عمران و آبادانی زمین را هم بر عهده او گذاشته است. در سوره هود آمده است:

((هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا)) (هود، ۶۱) خداوند شما را از زمین پدید آورد و آبادی آن را به شما واگذاشت.

از این آیه استفاده می شود که محافظت، عمران و آباد کردن محیط زیست از وظایف انسان است و هر عملی که با آبادانی محیط زیست منافات داشته باشد، ممنوع است.

نکته ظریفی که در این آیه وجود دارد آن است که قرآن نمی گوید، خداوند زمین را آباد کرد و در اختیار شما گذاشت؛ بلکه می فرماید: عمران و آبادانی زمین را به شما واگذار کرد. پس انسان مسؤولیت عمران و آبادانی زمین را بر عهده دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ۱۵۱) و مفهوم آیه این است که تخریب محیط زیست و منابع آبی مخالف عمران و آبادانی است، پس باید از آن پرهیز نمود.

قرآن کریم بارها بر رفتارهای سازنده و اصلاح گرانه تأکید کرده که به طور قطع، یکی از رفتارهای اصلاح گرانه در زمین حفظ و حراست از طبیعت و محیط زیست است و در مقابل، از رفتارهای فسادانگیز نهی کرده است. در قرآن کریم در بسیاری موارد، واژه ((صلاح)) در مقابل ((فساد)) آمده است. خداوند در قرآن کریم می فرماید:

((وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا...)) (اعراف، ۵۶) و در زمین پس از اصلاح آن فساد نکنید.

قرآن با بیان عناصر محیط زیست و طبیعت، تخریب و نابودی آنها را مصداق بارز فساد می داند و خطاب به پیامبر صلی الله علیه و آله می فرماید:

((وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ)) (بقره، ۲۰۵)

هنگامی که روی بر می گردانند (و از نزد تو خارج می شوند) در راه فساد در زمین، کوشش می کنند و زراعتها و چهارپایان را نابود می سازند، (با این که می دانند) خدا فساد را دوست نمی دارد.

در روایتی از امام صادق (ع)، زندگی بدون داشتن سه چیز بر انسان گوارا نیست: هوای تمیز، آب فراوان و گوارا، و زمین حاصلخیز. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸، ۲۳۴)

همچنین رسول گرامی اسلام فرموده است: سه گروهند که در اثر کار خود، مورد لعنت خداوند قرار می گیرند: کسانی که اماکن عمومی، سایه بان ها و محلّ پیاده شدن مسافران را آلوده کنند. کسانی که آب عمومی (آب نوبتی) را غصب کنند. کسانی که سد معبر کرده، مانع عبور عابران شوند. (حرعاملی، بی تا، ۳۲۵)

۶- عدالت در مصرف

طبق آیات الهی، فرایند خلقت موجودات، موزون و در چارچوب عدالت قرار دارد. عدل در نظام هستی به معنای قرار گرفتن هر چیز در جایگاه مناسب خود است. از طرفی، به منظور حفظ این رکن رکین عالم هستی، خداوند متعالی انسان را به برپایی عدالت سفارش کرد و پیامبران خود را نیز به همین منظور برای انسان ها فرستاد. و همان طور که احکام دین اسلام جهانی و جاودانه بوده، شامل انسان هایی که هنوز پا به عرصه وجود نگذاشته اند نیز می شود، برخورداری از مواهب طبیعی نیز به یک نسل خاص اختصاص ندارد؛ یعنی افزون بر عدالت درون نسلی، عدالت بین نسلی نیز جایگاه خاص خود را دارد. بر این اساس، هر گونه استفاده ای از منابع طبیعی که به نابودی آن ها بینجامد یا سبب آلوده سازی محیط زیست شده، زندگی را برای دیگر انسان ها (اعم از انسان های موجود یا نسل آینده) مشکل سازد، ممنوع و ضمان آور است. نکته قابل توجه این است که در آموزه های دین، حقوق حیوانات نیز در نظر گرفته شده است؛ برای مثال هر گاه مصرف آب برای وضو یا غسل سبب شود حیوانی از بی آبی تلف شود، آب را به حیوان داده، تیمم می کنیم.

به طور کلی، اجرای عدالت درباره آنان که از منابع طبیعی زمین، آب، مرتع، جنگل ها درست استفاده می کنند، اهمیت به سزایی دارد و از بررسی آیات و روایات رسیده از آن حضرت و مطالعه در تاریخ و سیره رسول خدا - صلی الله علیه وآله - در این باره نکته های زیر استفاده می شود:

- کسانی که در زمین دیگران کار می کنند، چه آبیاری و مراقبت از باغ ها و چه کشاورزی - چه در قالب عقد مزارعه و چه عقد مساقات - نیز حقی دارند که باید به حقوقشان دست یابند؛
- هرگونه تجاوز به چاه ها، نهرها، زمین، باغ و محصول های کشاورزی دیگران ظلم محسوب می شود و در فقه اسلامی مجازات های تعریف شده ای دارد؛
- تقسیم آب ها، قانون خاص خود را دارد و باید به گونه ای باشد که زمین های پایین دست نیز از آب ها و سیلابها بتوانند بهره ببرند.

از مهمترین و پرکاربردترین قواعد فقهی که می توان از آن درباره ی عدالت در مصرف کمک گرفت قاعده ی "لاضرر" می باشد. قاعده ((لاضرر)) در دین اسلام قلمرو بسیار وسیعی دارد، و تمامی زوایای زندگی بشر را در بر می گیرد. از جمله موارد ضرر، تخریب محیط زیست و آسیب رساندن به زندگی فردی و اجتماعی انسان است. قاعده لاضرر در قالب حدیث در حدّ تواتر به اثبات رسیده و اهل سنت نیز به این قاعده اهتمام ورزیده و از طریق آنها نیز وارد شده است.

از باب نمونه به احادیثی اشاره می شود که نشان دهنده این است که شعاع قاعده لاضرر سراسر زندگی انسان را در بر می گیرد. نحوه استدلال در احادیث زیر نشان می دهد که اسلام ضرر و زیان و آسیب رساندن به دیگران را نمی پذیرد، و بدون تردید یکی از موارد ضرر و زیان، تخریب محیط زیست انسان و منابع آبی و دیگر موجودات زنده است. (زکی، ۱۱۶، ۱۳۸۳)

- از امام صادق - علیه السلام - روایت شده که پیامبر خدا در مورد شفعه در میان شرکای زمین و مسکن داوری نمود و فرمود: ((ضرر و آسیب رساندن به دیگری در اسلام وجود ندارد.)) (کلینی، ۱۳۸۷، ۲۸۰)
- حدیث شریف لاضرر عمومیت دارد؛ چنان که نحوه استدلال به آن در موارد اختلاف نشان دهنده این مطلب است. جای تردید نیست که تخریب محیط زیست، و آلوده کردن محیط زندگی و منابع آبی، و بی توجهی به آثار و زیانهای ناشی از نابودی بی رویه این تخریب و آلودگی از مصداق ضرر و زیان به آدمیان است.
- از امام صادق - علیه السلام - روایت شده که رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم - در میان اهل مدینه در مورد مشارب نخل دستور صادر کرد که از نفع رساندن چیزی به یکدیگر امتناع نورزند، و به بادیه نشینان دستور داد که از استفاده از آب ممانعت به عمل نیاورند تا دیگران نیز از آنها و چراگاهها بهره ببرند؛ زیرا که ضرر و زیانی وجود ندارد. (همان)
- زراره از امام باقر - علیه السلام - در حدیثی روایت کرده که رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم - فرمود: ضرر و ضرر وارد کردن وجود ندارد. (حرعاملی، ۱۴۱۴، ۳۲)

نتیجه گیری

با توجه به مطالب ارائه شده می توان از مباحث فوق به نتایج ذیل دست پیدا نمود:

نگاه قرآن به آب ، نگاه صرف به یک عنصر مادی نیست بلکه دیدی ژرفتر و عمیق تر به این نعمت الهی دارد. در پاره ای از آیات قرآن آب به عنوان نعمتی حیات بخش برای موجودات و آدمی ذکر گردیده است و گاهی نیز به عنوان مایه ی عذابی دردناک . تفکر در آن نیز بر آدمی لازم است و دقت در اهمیت چرخه ی آب این نعمت الهی را به آیتی خداوندی مبدل می نماید. شناخت جایگاه هر پدیده منجر به درکی صحیح و استفاده درست از آن می گردد و بخش نخست این نوشتار به اهمیت آن پرداخته است.

اسلام پیروان خود را با آموزش مسائل کلی اعتقادی و عبادی رها نمی کند بلکه گام به گام با آنان است و برای آنان چه در زندگی شخصی و چه در زندگی اجتماعی برنامه دارد و در این برنامه هایی که برای اداره زندگی شخصی واجتماعی انسان مسلمان ارائه می دهد هم نکته های ریز را مورد توجه قرار می دهد و هم نکته ها و مسائل کلان را.

در ادامه ی بحث با توجه به اهمیت و جایگاه آب ، به رئوس کلی برنامه ی مصرفی اسلام دست پیدا می کنیم. با پرداختن به مفاهیمی چون عدالت، اهتمام به عمران و آبادانی، اعتدال و میانه روی و پرهیز از اسراف و دوری از وسواس می توان به ترسیم الگوی بومی اسلامی برای مصرف بهینه آب پرداخت.

منابع و ماخذ

- ۱- جعفری، حسین، آب مزه زندگی، مجله گلبرگ، شماره ۵۲، تیر ۱۳۸۳
- ۲- حر عاملی، محمدحسن، وسائل الشیعه الی التحصیل مسائل الشیعه، ج ۱، تحقیق ربانی، بیروت، التراث العربی، بی تا
- ۳- حسینی، سیدعلی، سیره رسول خدا صلی الله علیه و آله درباره طبیعت، کشاورزی و محیط زیست، مجله فرهنگ جهاد، شماره ۴۳-۴۴، بهار و تابستان ۱۳۸۵
- ۴- خوروش عارفه-نریمانی، حمید رضا، آی گنجینه ی روان خدادادی، مجله پیام زن، اردیبهشت ۱۳۹۰
- ۵- زکی، ناظر حسینی، نگاهی گذرا به نقش اسلام در حمایت از محیط زیست، مجله فرهنگ و جهاد، شماره ۳۶، تابستان ۱۳۸۳
- ۶- صابرمقدم، اکرم، قرآن و دانش (چرخه آب)، مجله بشارت، بهمن و اسفند، شماره ۳۹، ۱۳۸۲
- ۷- طارمی، محمدحسین، نقد مصرف گرایی در کشور با الگوهای مصرف اسلامی، پگاه حوزه، شماره ۲۵۷، تیر ۱۳۸۸
- ۸- عرب احمدی، فاطمه، محیط زیست و بایسته های فقهی آن، انتشارات آرن، ۱۳۹۳
- ۹- فیروزی، مهدی، مبانی حق بهره مندی از محیط زیست سالم در قران کریم، فصلنامه رواق اندیشه، شماره ۴۲۰، ۱۳۸۸
- ۱۰- فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی، تفسیر شریف صافی، مترجم بخشایشی، عبدالرحیم، نشر نوید اسلامی، قم، ۱۳۸۵
- ۱۱- کلینی، محمدبن یعقوب، گزیده ی کافی، مترجم، بهبودی، محمدباقر، نشر علمی فرهنگی، ۱۳۸۶
- ۱۲- کیهان، آب در آموزه های قرآنی، ۱۳۸۸
- ۱۳- متقی هندی، علاالدین علی، کنز العمال فی سنن القوال والافعال، ج ۶، تحقیق بکر حیانی، موسسه الرساله، بیروت، ۱۴۰۹
- ۱۴- مجلسی، علامه محمدباقر، بحار الانوار، ج ۷۸، بیروت، انتشارات وفا، ۱۴۰۳
- ۱۵- مجله حضور، گفتگو با دکتر عارفی، شماره ۸، پاییز ۱۳۷۳